

UTJECAJ SLOBODNIH ZIDARA NA JAVNI ŽIVOT U SJEVERNOJ HRVATSKOJ U 18. STOLJEĆU

Josip Kolanović

U okviru teme »Hrvatska književnost 18. st. — tematski i žanrovski aspekti« izlaganje o utjecaju slobodnih zidara na javni život može izgledati usputnim. Postavimo li pak pitanje u kakvom duhovnom kontekstu Europe hrvatski književnici biraju svoje teme i opredjeljuju se za određene književne žanrove, nemoguće je zaobići ulogu i utjecaj slobodnog zidarstva. Time se, naime, dolazi do pitanja značenja prosvjetiteljstva kao idejne poluge koja je pokretala duhovni razvoj Europe 18. st.

1. PROSVJETITELJSTVO I SLOBODNI ZIDARI U EUROPI

Age des lumières koji vremenski uokviruju dva filozofska djela što ga i tematski simboliziraju, »Ogledi o ljudskom razumu« (1691) Johna Lockeja i »Kritika čistog uma« (1781) Emmanuela Kanta, zasnivao se na »moći (kritičnog) uma« u književnosti, umjetnosti, filozofiji, politici i javnome životu i na afirmaciji slobode pojedinca suprotstavljenoj sili autoriteta. To stoljeće udara temelje demokratskim principima građanske političke jednakosti i prosvijećenoga svijeta«.

Dok su stare ustanove, sveučilišta, crkvene i gradske škole ostale dugo zatvorene prosvjetiteljstvu, najvažniji je utjecaj dolazio iz akademija i znanstvenih društava, ali i od pojedinaca koji su kao učitelji odgajali u plemićkim obiteljima

ili se sastajali na domjencima. Posljedica takvog preusmjerenja u kulturnom i idejnom pogledu jest uspon obrazovanog građanskog sloja koje prati i prosvjetiteljska kritika tradicije, ali i stvaranje zasebne kategorije »slobodnih mislilaca«. Oni u Engleskoj označavaju deističke sumišljenike dok se u Francuskoj pod *libres penseurs* podrazumijevaju ateisti. U tom duhovnom kontekstu djeluje i slobodno zidarstvo. Nastalo u Engleskoj, ono se širi cijelom Europom kao »prikaz u vlastitoj režiji jednog europskog 'društva' koje se odijelilo od tradicionalnih staleških veza, političkih autoriteta i crkvenog učenja«¹. Tijekom 17. st. udruženja građevinarata, kojima su pripadali kao počasni članovi (»free-masons«) i tehničari i prirodoslovci, pretvorila su se u intelektualne skupine zvane »lože«. »Velika loža Engleske« osnovana 1717. kojoj je anglikanski svećenik James Anderson 1723. izradio statut postaje pokretačem i uzorom sličnih pothvata u gotovo svim europskim zemljama. Ipak, duhovno usmjerenje toga pokreta razlikovalo se u uvjerenjima. Dok je englesko slobodno zidarstvo ostalo na deističkim načelima s moralističkim idealom koji karakterizira *Men of Honour and Honesty*, u Francuskoj slobodno zidarstvo dobiva ateističko obilježje čiji su nositelji bili francuski *libres penseurs* kojima su uzor bili Helvetius i Holbach.² Lože slobodnih zidara postaju u nekom smislu »vezivo europske svijesti« koje okuplja najznačajnije i kulturne i političke duhove bez obzira na njihovo porijeklo. »Čitalačka sijela i saloni, kojima su od sredine stoljeća ravnopravno pripadali članovi plemstva i građanstva, bili su scena« duhovnoga gibanja poglavito u Francuskoj koja su se nadahnjivala idejama enciklopedista. A »zajedno s književnim salonima bile su slobodnozidarske lože društveni temelji prosvjetiteljstva«. Dok je škotski smjer slobodnog zidarstva bio konzervativan, savez mnogih loža u »Grand Orient de France« (1773) radikalno je i naglašeno antiklerikalno³. Slobodnozidarske lože šire se i u ostalim europskim zemljama. U Švicarskoj one nastaju najprije u francuskom dijelu, u Ženevi i Lausanni, zatim u Baselu i Zürichu, dok je njihovo osnivanje bilo zabranjeno u Bernu. U svim tim gradovima osnovane su i akademije (osim u Baselu), a ložama su pripadali članovi različitih konfesija. U Austro-Ugarskoj Monarhiji slobodno zidarstvo podržava Josip II. (1780-1790), a u Rusiji slobodnozidarske lože dopušta Katarina II. (1762-1792), koja se nadahnjivala idejama francuskih enciklopedista.

2. SLOBODNO ZIDARSTVO U HABSBUURŠKOJ MONARHIJI.

Ulogu slobodnozidarskih loža sjeverne Hrvatske 18. st. moguće je pravo shvatiti u kontekstu slobodnog zidarstva u Monarhiji, s kojim su hrvatske lože najtješnje surađivale. Iz opširne bibliografije o slobodnom zidarstvu izdvajamo rad H. Reinaltera »Prosvjetiteljstvo, slobodno zidarstvo i jakobinstvo u Habsburškoj monarhiji«⁴ i ondje navedenu literaturu. I ranije poznate tvrdnje o ulozi slobodnoga zidarstva u prosvjetiteljstvu 18. st. on razrađuje raščlambom prosvjetiteljstva i jozefinizma u zemljama Monarhije.

Djelovanje slobodnih zidara najtješnje je bilo povezano s idejama prosvjetiteljstva i jozefinizma. Prema ocjenama suvremene historiografije slobodno zidarstvo je »značajno središte prosvjetiteljstva« i kao takvo odigralo je vrlo važnu ulogu u ranodemokratskom pokretu, a svoj puni izraz dobiva u jakobinizmu i razvoju građanske svijesti. U slobodnom zidarstvu prosvjetiteljstvo dobiva svoj »institucionalni izraz«, jer je cilj slobodnoga zidarstva bio »širenje prosvjetiteljstva naspram postojećim oblicima društvene hijerarhije, političkog autoriteta i tradicionalnog poimanja religioznosti«⁵. Ono je postalo »neslužbenom organizacijom« jozefinističke inteligencije koja je odigrala vrlo važnu ulogu u reformnom pokretu Josipa II.⁶ I po svome porijeklu i društvenom položaju ta je jozefinistička inteligencija bila vrlo heterogena i naizgled nije pružala dojam jedinstvenosti. Pripadali su joj najrazličitiji društveni slojevi od pisaca, bilježnika, liječnika, profesora, učitelja, inženjera, državnih službenika, zemljoposjednika pa do ne zanemarujućeg dijela časnika te katoličkoga i protestantskoga, a u Hrvatskoj i pravoslavnog svećenstva. Po svom društvenom porijeklu potjecala je iz slojeva plemstva, građanstva, a dijelom i od ljudi regrutiranih iz seljačkoga sloja. Unatoč toj šarolikosti i slojevitosti u svojim pogledima i političkim stajalištima ta je inteligencija bila jedinstvena. Zalagala se za društvene i gospodarske promjene u duhu ideja prosvjetiteljstva, na načelima razuma i jednakosti među ljudima. Provodila je reformu u školstvu i pravu, kazalištu i tisku. Predstavnici te inteligencije sebe ne smatraju revolucionarima, već samo reformatorima koji se zalažu za promjene na društvenom, vjerskom i gospodarskom polju, ali i za gospodarsko, prosvjetno i vjersko uzdizanje najširih slojeva.⁷ Za razliku od pokreta u Francuskoj, koji je išao revolucionarnim putem, jozefinistička inteligencija i slobodni zidari u Monarhiji težili su demokratskim promjenama mirnim putem. Najradikalniji izraz je bio ipak jakobinski pokret u kojemu su na hrvatskom

povijesnom prostoru značajnu — ako ne i vodeću ulogu imali Ignjat Martinović, Josip Kralj i Kornelije Bujanović⁸. Uz njih valja spomenuti i zagrebačkog biskupa M. Vrhovca, koji se uspio obraniti od optužbe, iako mu nisu bile strane ideje koje su širili jakobinci⁹.

Na širenje jakobinstva utjecali su u prvom redu slobodni zidari. Uostalom, svi poznati jakobinci bili su članovi masonskih loža. Slobodno zidarstvo je svojim »elitnim humanizmom« i »načelom jednakosti« imalo silan utjecaj na građanstvo i filozofsku inteligenciju, pa njemački književni povjesničar Inge Stephan u svom djelu o »književnom jakobinstvu« u Njemačkoj tvrdi da su slobodni zidari bili ideološka i institucionalna pretpostavka jakobinstva¹⁰.

Istraživanja provedena u Europi pokazuju da gotovo i nije bilo prosvjetitelja koji nisu pripadali nekoj slobodnozidarskoj loži. Mađarski povjesničar K. Benda navodi da je 80-ih godina 18. st. u Habsburškoj Monarhiji bilo oko 4000-5000 slobodnih zidara¹¹.

Već i ovaj kratki prikaz uloge slobodnih zidara u prosvjetiteljstvu Europe 18. st. pokazuje da se povijest kulturnog i društvenog razvoja Europe ne može pravo shvatiti ni ocijeniti bez vrednovanja slobodnog zidarstva i svega onoga što je ono dalo Europi u vrijeme prosvjetiteljstva. Kao »neslužbena organizacija joze-finističke inteligencije«, slobodno zidarstvo bilo je pokretač i novih ideja jednakosti, tolerancije, slobode pojedinca, gospodarskog uzdizanja, a ne na posljednjem mjestu i pokretač širenja prosvjete i znanosti. Navedimo podatak da je bečka slobodnozidarska loža »Zur wahren Eintracht« — a s njom je bila povezana i zagrebačka loža »Prudentia« — slovila kao »slobodnozidarska akademija znanosti i umjetnosti«. Najznačajniji ljudi kulturnoga i javnoga života — umjetnici, znanstvenici, publicisti, crkvene osobe, časnici i pripadnici plemstva bili su krajem 18. st. slobodni zidari.¹² U Ugarskoj su slobodni zidari bili i nositelji ideje nacionalnog buđenja kao reakcija na jozefinski centralizam i germanizaciju. Kada je slobodno zidarstvo takvim idejama postalo opasno za Josipa II., jer je intelektualni i društveni sloj okupljen u ugarskim i hrvatskim ložama ideji prosvjetljenog apsolutizma suprotstavio načela temeljena na zasebnosti svakoga naroda, on je 1785. donio odredbu kojom se slobodni zidari stavljaju pod državni nadzor¹³.

Ovdje je potrebno upozoriti na odnos Crkve prema masonima, što je posebno u hrvatskoj historiografiji bio jedan od razloga pristranog vrednovanja slobodnog zidarstva u 18. st. Dovoljno se prisjetiti suprotnih stajališta u ocjeni zagrebačkog

biskupa Maksimilijana Vrhovca¹⁴. Dok su katolički usmjereni povjesničari (F. Cvetan, T. Géczy) odlučno odbijali svaku vezu Vrhovca sa slobodnim zidarstvom, F. Šišić, I. Bojničić i M. Prelog brane njegovu pripadnost slobodnim zidarima te ga istovremeno uvrštavaju »među najvažnije muževe novovjeka hrvatske historije«¹⁵. Ateističko obilježje francuskog slobodnog zidarstva bezrazložno se pripisivalo svim slobodnozidarskim ložama. U Engleskoj, Njemačkoj, Austriji i skandinavskim zemljama slobodno zidarstvo nema protuvjerskog obilježja. Već je James Anderson u *Konstitucijama* kao svjetonazor slobodnih zidara naglasio »religiju u kojoj se svi ljudi podudaraju«, što će reći opću prirodno-etičku razumsku religiju, pri čemu isključuje svaki ateizam i slobodoumstvo, jer »slobodni zidar neće da bude glupi bezbožnik, ni razvratnik bez vjere«. Valja naglasiti da su slobodni zidari Boga poimali deistički (Bog kao veliki arhitekt svijeta), a u praksi su zastupali antidogmatizam i vjersku toleranciju, prepuštajući svakom pojedincu njegov osobni stav prema dogmama Crkve i poštujući slobodno uvjerenje svakog pojedinca.¹⁶ Ocjene o odnosu slobodnog zidarstva prema vjeri temeljile su se na dvije papine bule, one Klementa XII. iz 1738. (*In eminenti apostolatus specula*) i Benedikta XIV. iz 1751. (*Provida*) koje proglašavaju slobodno zidarstvo »sumnjivim radi hereze i bune«. Valja pripomenuti da obje te bule nisu bile priznate niti proglašene u Habsburškoj Monarhiji, i to u prvom redu zahvaljujući Franji Stjepanu Lotarinškom, suprugu Marije Terezije, poznatom slobodnom zidaru. Suvremeni pak crkveni povjesničar, isusovac Burkhardt Schneider, osudu slobodnog zidarstva u dvije papinske bule nastoji danas ovako opravdati: »Ta se osuda mora protumačiti iz straha pred religioznim indiferentizmom i neprijateljstvom prema objavi, a uslijedila je iz nepotpunih i jednostranih informacija, te nije odgovarala sasvim ondašnjoj raznolikosti smjerova unutar slobodnog zidarstva.«¹⁷ Stoga i Crkva nakon II. vatikanskog sabora ima umjereno stajalište prema slobodnim zidarima. Ovaj sažeti prikaz uloge slobodnog zidarstva možemo zaključiti riječima austrijskog povjesnika H. Haberzettla: »Ciljevi slobodnog zidarstva bili su ciljevi presvjetiteljstva na humanoj osnovi: podizanje opće izobrazbe, vjerska snošljivost, otklanjanje bijede.«¹⁸

3. SLOBODNO ZIDARSTVO U HRVATSKOJ U 18. ST.

Slobodno zidarstvo sjeverne Hrvatske 18. st. razvojem, organizacijski i idejno čini cjelinu sa slobodnim zidarima ostalih europskih zemalja, u prvom redu sa slobodnozidarskim ložama Habsburške Monarhije.¹⁹ Proučavanje slobodnog zidarstva 18. st. u hrvatskoj historiografiji ni izdaleka nije doseglo onu razinu koju ono zaslužuje, posebno u raščlambi gospodarskog, ali i društvenog i kulturnog ozračja. To se razdoblje u općim prikazima povijesti slobodnoga zidarstva isticalo kao početak osnivanja slobodnozidarskih loža i najvećim dijelom ostalo je na razini polemike usredotočene na osobu zagrebačkog biskupa Maksimilijana Vrhovca²⁰. Nesačuvanost izvorne arhivske građe i nedovoljno istražen udio pojedinih slobodnih zidara u političkoj, gospodarskoj i kulturnoj povijesti Hrvatske u doba prosvjetiteljstva glavna su prepreka da još ni danas nije dana prava ocjena slobodnog zidarstva u cjelokupnom životu Hrvatske u 18. st. Ipak, prije desetak godina pronađeni popisi članova Zagrebačke, Karlovačke i Varaždinske slobodnozidarske lože poticaju da se istraživanju uloge slobodnih zidara posveti veća pozornost, to više jer je njihov utjecaj i značaj za razvoj Hrvatske u 18. st. izrazitiji i mnogo značajniji s kulturnog, gospodarskog, ali i s nacionalnog i političkog stajališta, negoli onaj u 19. i 20. st. kada djelatnost slobodnih zidara poprima druga obilježja. Slobodni zidari tada postaju ekskluzivna skupina i najčešće su prožeti idejom sveopće univerzalnosti koja je na tlu Hrvatske izražena u zastupanju jugoslavenstva, bez izrazitog nacionalnog osjećaja i s areligioznim svjetonazorom. Takvo slobodno zidarstvo teško je uspoređivati s onim na tlu Hrvatske s kraja 18. st.

Ovdje ćemo upozoriti na temeljne odrednice razvoja slobodnozidarskih loža u Hrvatskoj u 18. st. Posebno je potrebno istaknuti ulogu Maksimilijana Vrhovca. U njegovoj, naime, osobi i krugu koji se oko njega okupljao najbolje se odražava značenje prosvjetiteljstva, a i utjecaj koji su slobodni zidari imali u sveukupnom životu Hrvatske 18. st.

Slobodnozidarske lože osnivaju se u Hrvatskoj znatno kasnije nego u ostalim europskim zemljama, gotovo pedeset godina nakon »Velike lože Engleske« (1717). Zamisao o osnivanju loža dali su časnici koji su sudjelovali u Sedmogodišnjem ratu (1756-1763). Prvu je ložu u Glini 1769. osnovao krajiški pukovnik grof Ivan Drašković pod nazivom *Zur Kriegsfreundschaft*. Samo godinu dana poslije on osniva i ložu u Zagrebu pod nazivom *Zur Klugheit* odnosno latinski

Prudentia. Te su lože preko onih u Beču prvotno bile povezane s glavnom berlinskom ložom. Godine 1775. grof Ivan Drašković (1740-1787) osniva zasebnu provinciju pod nazivom *Slobodno zidarstvo slobode (Latomia libertatis sub corona Hungariae in Provinciam redacta)* koja 1777. dobiva nove statute i vlastiti ritual, tzv. Draškovićevo opservanciju, poznatu po isticanju jednakosti svih ljudi²¹. Draškovićevo Slobodno zidarstvo slobode osnovano je prema tome četiri godine kasnije od »Velikog Orijenta Francuske« (1773). U Hrvatskoj uskoro zasigurno djeluju četiri lože: u Zagrebu (*Die Loge der Klugheit ili Pridentia*), u Karlovcu (*Die Loge der Stärcke*), u Varaždinu (*Die Loge des Vorsicht*) i u Osijeku (*Vigilantia*)²².

Josip II. je godine 1785. rad loža stavio pod državni nadzor i otada počinje slabiti organizacijski ustroj loža u Monarhiji, pa dakako i u Hrvatskoj. Temeljem te odredbe Ugarsko namjesničko vijeće dopisom od 20. prosinca poslalo je nalog svim županijama o radu slobodnih zidara.

U dopisu što ga je dobila i Zagrebačka županija ističu se zasluge slobodnih zidara u »pomaganju bližnjih, pomoći siromasima i odgoju mladeži«. Istodobno se naglašava kako je potrebno spriječiti svake dalje izgrede, pa se donose propisi o ustroju loža. Ponajprije, smanjuje se broj loža tako da u svakomu gradu može biti samo jedna loža, a u iznimnim slučajevima (kada je velik broj članstva) dvije ili tri, ali i one moraju ovisiti o starješini glavne lože. Sastanke valja prethodno najaviti gradskom poglavarstvu, a zabranjuje se održavanje sastanaka po selima i privatnim dvorcima. Potrebno je dostaviti popis članova predstojniku pokrajine i caru u Beč. Napokon, zabranjuje se sprega s tajnim društvima jer, kako se ističe, lože se sastoje od poznatih ljudi koji rade na promicanju književnosti i pomoći bližnjemu²³. Nakon objave careva patenta počinje opadati broj loža i članova, jer pojedinci nisu htjeli da im se imena dostavljaju državnim nadležnima. Broj loža se smanjuje posebno u vrijeme Leopolda II. i za Franje II. Nakon otkrivanja jakobinske zavjere (1794/1795) zabranjena su sva tajna društva pa i »lože slobodnih zidara«²⁴.

Ipak, postoje naznake da su slobodni zidari i dalje bili povezani te organizirano djelovali u političkom, gospodarskom i kulturnom životu Hrvatske. U Zagrebu je između 1786. i 1795. djelatnost slobodnih zidara očita. Ideje slobodnih zidara očito su utjecale da je drvo slobode istaknuto na Harmici²⁵. I udio Hrvata u jakobinskoj uroti 1794. također upućuje na djelovanje slobodnih zidara, jer gotovo da i nije bilo jakobinca koji nije bio ranije član koje lože. Uostalom,

Maksimilijan Vrhovac oslobođen je optužbe o sudjelovanju u jakobinskoj uroti zalaganjem prijatelja, grofa Karla Zinzendorfa, također slobodnog zidara²⁶. Isto tako ne može se smatrati slučajem da je u optužbi koju su protiv Maksimilijana Vrhovca podigli Josip Karlo Kotsche i njegova žena Julijana, optuživši ga da tiska zabranjene knjige, uvid obavio Franjo Lehnau, profesor političko-socijalnih znanosti te trgovine i ekonomije na Zagrebačkoj akademiji, a također nekoć i član zagrebačke lože²⁷. Istomišljenici ostaju povezani i dalje sastajući se na domjenke, što je bio oblik društvenog okupljanja i zajedničkog djelovanja.

Sačuvani popisi četiriju hrvatskih loža s kraja 18. st. omogućuju nam bolje sagledati društvenu podlogu hrvatskog slobodnog zidarstva toga doba²⁸. Struktura članova hrvatskih slobodnozidarskih loža ni u čemu se bitno ne razlikuje od onih u drugim europskim zemljama. Članovi loža su službenici županijske i gradske uprave, profesori Zagrebačke akademije, crkvene i vojne osobe. Najviše su zastupane vojne osobe (34,9%), zatim županijski i gradski službenici (20,5%). Crkvenih osoba bilo je 15,7%, liječnika 7,2%, a ostalih (grofova, savjetnika, fiškala pojedinih grofova) 21,7%. Razmjerno je visok udio crkvenih osoba, to više ako ga usporedimo s prosjekom udjela klera u ložama Habsburške Monarhije gdje, prema istraživanjima W. Markova, iznosi samo 5%²⁹. Među crkvenim osobama ističu se oni koji su ili obnašali visoke službe kao npr. Filip Wohlgemuth, koji je bio nadzornik narodnih škola, ili profesori na Zagrebačkoj akademiji³⁰. I među liječnicima su glavni liječnici Kraljevine Ignacije Verbega i Franjo Hormayer te liječnik Varaždinske županije, poznati pisac medicinskih djela i stvaratelj hrvatske medicinske terminologije, pohrvaćeni Luksemburžanin Ivan Krstitelj Lalangue.

I dosada poznati članovi četiriju hrvatskih loža i njihova društvena struktura pokazuje da je i s toga gledišta Hrvatska odražavala duh prosvjetiteljstva Europe 18. st. Međutim, ta uključenost Hrvatske u duhovna europska strujanja imala je i svoju drugu stranu: hrvatski slobodni zidari bili su potpuno ukorijenjeni u hrvatsko tlo i njemu su prenosili ideje prosvjetiteljstva ugrađujući ih u hrvatsko »osvješćenje« koje je već tada, krajem 18. st. pripremalo hrvatski narodni preporod sredinom 19. st.

Utjecaj slobodnih zidara na politički, gospodarski i kulturni život Hrvatske 18. stoljeća mogli bismo ocrtati kroz raščlambu rada triju osoba, koje su dale biljeg razvoju Hrvatske 18., a dijelom i 19. st. To su zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac, Nikola Škrlec Lomnički, savjetnik u Hrvatskom kraljevskom vijeću i poznati gospodarstvenik te, konačno, Janko Drašković,

hrvatski preporoditelj. Njih trojica svojim udjelom u političkom, gospodarskom i kulturnom životu daju obilježje razvoju Hrvatske od 1790. pa do hrvatskoga narodnog preporoda. Dok su M. Vrhovac i Nikola Škrlec, kao prisni prijatelji, zajedno u istom duhu prosvjetiteljstva surađivali sve do Škrlečeve smrti 1799, Janko Drašković je nakon Vrhovčeve smrti (1827) nastavio njihovo djelo i veza je između prosvjetiteljstva s kraja 18. st. i hrvatskoga narodnoga preporoda u prvoj polovici 19. st.³¹

Međutim, ovdje ćemo ukazati na neke činjenice značajne za političku i kulturnu povijest Hrvatske krajem 18. st., koje su izravna posljedica prosvjetiteljskoga duha što su ga u Hrvatskoj širili spomenuti protagonisti.

U Ugarskoj i Hrvatskoj u duhu prosvjetiteljstva *slobodni zidari rade na buđenju nacionalne svijesti*, što je bila reakcija na pokušaj germanizacije Marije Terezije i Josipa II. Nakon prestanka prosvijećenog apsolutizma (1790) hrvatski staleži predvođeni Nikolom Škrlcem donose program o osamostaljivanju i stvaranju vlastite vlade (Senata namjesto Ugarskog namjesničkog vijeća) čim se oslobode hrvatski krajevi turske i mletačke vlasti. Međutim, jozefinistički centralizam nadomješten je pretenzijama ugarskih staleža da i politički i kulturno potpuno integriraju Hrvatsku ili barem donjoslavonske županije u politički, kulturni i gospodarski sustav Ugarske. Tome su se usprotivili hrvatski staleži na Ugarskom saboru i podastrili dva elaborata, jedan o pravu Hrvatske na Slavoniju (*Fundamenta quibus ostenditur tres Inferiores Sclavoniae comitatus semper ad iurisdictionem Regni et Bani Sclavoniae pertinuisse*), a drugi kojim se protivie uvođenju mađarskoga jezika (*Declaratio ex parte nunciorum Regni Croatiae quoad inducendam Hungaricam linguam*). Redaktor tih dvaju elaborata bio je Nikola Škrlec kojeg je Hrvatski sabor izabrao za izaslanika u gornju (velikašku) kuću. Zanimljivo je da on unosi riječ »Regnum Croatiae«, a ne zadržava tada uobičajeni naziv »Regnum Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae« te u jednoj bilješci izričito navodi da se pod Kraljevinom Hrvatskom podrazumijeva Dalmacija, Hrvatska i Slavonija³². Jedinstvo čitavog hrvatskog teritorija trajno će isticati i braniti i Maksimilijan Vrhovac sve do svoje smrti,³³ kao i Janko Drašković u svojoj *Disertatii*.

Među temeljne ideje prosvjetiteljstva spada buđenje nacionalne svijesti i *borba za narodni jezik*. Obrana narodnog jezika započela je već na Ugarskom saboru 1790. a nastavio ju je M. Vrhovac čitava svoga života. Vrhovac je odlučno branio pravo na vlastiti jezik, pa je Hrvatski sabor 1805. godine uvrstio njegove

riječi u saborski zapisnik: »*Nos Croatae hanc legem nunquam acceptabimus, sed in aeternum eidem contradicemus — dumque contradictionem infirmum esse remedium per maioris notae virumdictum fuisset, — ergo nos opponemus.*»³⁴ Ovdje nije potrebno podrobnije iznositi tu borbu za narodni jezik: on se tada branio očuvanjem latinskoga jezika, ali i sustavnom brigom oko skupljanja narodnoga blaga i promicanjem hrvatskoga jezika i književnosti. Vrhovac vođen »žarkom ljubavlju prema svojoj dragoj domovini otvara svoju knjižnicu javnosti«³⁵. On kupuje i Trattnerovu tiskaru »kako bi mogao tiskati brojna ilirska djela, i to na korist i za potrebe kako studentske mladeži tako i svega ilirskoga naroda, kao i za uzdizanje svećenstva svoje biskupije«. Time je htio podići bogat plod »ne samo književnosti i dobrih umijeća, nego i kulture svega naroda«. Želio je tiskati Stullijev rječnik kao i »djela drugih učenih ljudi u domovini napisana u bogatstvu i različitosti dijalekata«.³⁶

Vrhovac i krug koji je on okupljao, šireći kulturu svega naroda, *zbližava i povezuje kulturno sve hrvatske zemlje*. Uspostavlja veze s Dubrovčaninom Mihom Vilenikom i Đurom Ferićem³⁷. Franjo Dolci Sladić pomaže mu nabaviti stare »spomenike« dubrovačke, kojima želi potkrijepiti državno-pravnu vezu Dubrovnika i Hrvatske. On uspostavlja vezu i s Makaraninom Ivanom Josipom Pavlović-Lučićem te s Istraninom Josipom Voltićem, koji veliča Vrhovčevu brigu za promicanje narodnoga jezika. Podupire Marka Mahanovića u izradi jedinstvenog pravopisa hrvatskoga jezika. Ideje o zajedničkom književnom jeziku ugrađene su u predgovore triju knjiga tiskanih u Vrhovčevoj tiskari. To su »Temelji žitne trgovine ... « Josipa Šipuš (1796), prijevod Antuna Vranića Kampeova »Mlajšeg Robinsona« (1796) i Kornigova njemačka gramatika hrvatskoga jezika (1795)³⁸.

Među osobito značajne akcije prosvjetiteljstva spada i pothvat osnivanja »Društva prijatelja narodne izobraženosti ilirske« odnosno »Društva nacionalne ilirske uljudbe« (*Societas amicorum culturae Illyricae* odnosno *Societas nationalis culturae Illyricae*) po uzoru na »Ugarsko učeno društvo« (*Societas erudita Hungarica*) kojemu su udareni temelji na Ugarskom saboru 1790. Hrvatski sabor je 1836. godine donio zaključak o osnivanju toga društva, ali zbog protivljenja Ugarske ono praktički nije osnovano pod tim imenom. Program toga Društva ostvaren je u Matici ilirskoj, kasnijoj Matici hrvatskoj. Pokretač zamisli o osnivanju toga društva bio je Janko Drašković, nastavljajući ideje hrvatskih izaslanika iznesene na Ugarskom saboru 1790., a posebno zamisli Maksimilijana Vrhovca o širenju hrvatskoga jezika i kulture. Cilj društva bio je uzdizanje narodne kulture posredstvom promicanja narodnoga jezika i književnosti³⁹.

U *promicanju gospodarstvenog razvoja Hrvatske* osobiti utjecaj imali su političar i ekonomist Nikola Škrlec, karlovački ekonomist Josip Šipuš i riječki privrednik Andrija Adamić. U suradnji s njima i M. Vrhovac poduzima niz mjera za razvoj rudarstva, trgovine i manufakture, a posebno za gospodarstveno i prometno povezivanje sjeverne Hrvatske s Primorjem regulacijom Kupe i izgradnjom Lujzijane. Ti su pothvati imali isti cilj kao i zalaganje na kulturnom uzdizanju: povezati sve hrvatske zemlje.⁴⁰

Uljudba i gospodarstvo za koje su se zalagali prosvjetitelji, početno organizirani u slobodnozidarskim ložama, a kasnije putem zajedničkih pothvata i u međusobnoj suradnji, odraz su tadašnjih kretanja u Europi, a u nacionalnom pogledu početak su afirmacije samostojnosti Hrvatske unutar Monarhije. Hrvatskim prosvjetiteljima nije bio cilj odvojiti Hrvatsku od Ugarske, ali su u svim svojim pothvatima, i gospodarskim i kulturnim, težili punom osamostaljivanju i napretku Hrvatske, odbacujući sve pokušaje mađarizacije. To je »integracijski« pokret koji je težio spajanju svih hrvatskih zemalja — i državno-pravno i kulturno i gospodarski. On će svoj vrhunac doseći prevratničke godine 1848. Kontinuitet prosvjetiteljskih ideja koje su širili krajem 18. st. M. Vrhovac i N. Škrlec u Hrvatskoj na političkoj, kulturnoj, prosvjetnoj, gospodarskoj i narodnosnoj razini, prenosi Janko Drašković u hrvatski narodni preporod kada se osnivaju nacionalne institucije u oblasti kulture koje će dati bitno obilježje modernoj Hrvatskoj. Premda je slobodno zidarstvo 90-ih godina 18. st. organizacijski gotovo nestalo u sjevernoj Hrvatskoj, protagonisti prosvjetiteljstva kojima su pripadali slobodni zidari, nastavili su rad u novim okolnostima i pod novim uvjetima, promičući iste ideale kulture nacionalnog osvješćivanja. U tom duhovnom ozračju nastajala je i književnost prosvjetiteljskog 18. stoljeća na tlu sjeverne Hrvatske.

BILJEŠKE

¹ Oskar Köhrlt, Prosvjetiteljstvo, u: H. Jedin, Velika povijest Crkve, Zagreb KS 1978, 313-316.

² Nav. mj. 316. Od novijih djela za povijest slobodnog zidarstva navodimo *G. Serbanesco*, Histoire de la Franc-Maçonnerie universelle, 6 sv, Paris, 1963 i sl.; *P. Naudon*, La Franc-Maçonnerie, Paris, 1963; *Isti*, La Franc-Maçonnerie et le divin, Paris, 1960. Klasično djelo o značenju slobodnih zidara za kulturu i književnost je *H. Bcos*, Geschichte der Freimaurerei. Ein Beitrag zur Kultur-und Literaturgeschichte des 18. Jh., Aarau, 1906, reprint 1967.

³ H. Jedin, nav. mj. 319-320.

⁴ H. Reinalter, Aufklärung, Freimaurerei und Jakobinertum in der Habsburger-Monarchie, u: H. Reinalter, Jakobiner in Mitteleuropa, Innsbruck 1977. (Zbornik radova), 243-269. O povezanosti slobodnih zidara i jakobinaca u istom zborniku piše i K. Benda, Probleme des Josephinismus und des Jakobinertums in der Habsburgischen Monarchie, nav. dj. 271-290; W. Markov, Jakobiner in der Habsburger-Monarchie, nav. dj. 291-311.

⁵ H. Reinalter, nav. mj. 244.

⁶ K. Benda, nav. mj. 274.

⁷ Nav. mj. 274.

⁸ Usp. Vaso Bogdanov, Hrvatska revolucionarna pjesma iz godine 1794. i učešće Hrvata i Srba u zavjeri Martinovićeve jakobinaca, *Starine* 46 (1956), 331-488; Igor Karaman, Komorski zemljišni posjed i »jakobinac« J. Kralj, u: *Privredni život Banske Hrvatske*, Zagreb, 1989, 127/154; Josip Kolanović, Bujanović Kornelije, u: *Hrvatski biografski leksikon* 2, Zagreb, 1989, 450.

⁹ Josip Kolanović, Jedna sporna epizoda iz života Maksimilijana Vrhovca, *Croatica Cristiana Periodica*, Zagreb 1981, 7, 1-28.

¹⁰ I. Stephan, Literarischer Jakobinismus in Deutschland (1789-1806). Sammlung Metzler 150. Stuttgart 1976, 60. Navodi H. Reinalter, nav. mj. 243.

¹¹ K. Benda, nav. mj. 274. Prema istraživanjima W. Markov, Jakobiner in der Habsburger Monarchie, u: Reinalter, nav. mj. 299 u Monarhiji je bilo 2000-3000 slobodnih zidara.

¹² H. Reinalter, nav. mj. 245-246. Bečka loža »Zur wahren Eintracht« izdavala je časopis »Journal für Freymaurer« koji je bio tiskan kao rukopis. Nedavno je u *Bibliotheca Masonica* objavljen reprint časopisa za godine 1784-1786.

¹³ God. 1784. slobodnozidarske lože u Monarhiji odcijepile su se od velike berlinske lože (Zu den drei Weltkugeln). Josip II. je 11. prosinca 1785. izdao patent kojim je rad slobodnih zidara stavio pod državni nadzor. U literaturi se za to navode dva razloga: opasnost koja je carevoj apsolutističkoj politici prijela od prosvjetiteljski usmjerenih slobodnih zidara i bojazan da lože u Monarhiji ne budu pod utjecajem Pruske i politike Fridrika II. Usp. H. Reinalter, nav. mj. 250.

¹⁴ J. Kolanović, Jedna sporna epizoda iz života Maksimilijana Vrhovca, *Croatica christiana periodica* 7 (1981), 1-28.

- ¹⁵ F. Šišić, Nepoznate stranice iz doba biskupa Vrhovca, *Novosti*, 149, 2.
- ¹⁶ K. Algermissen, *Freimaurer*, u: *Lexikon für Theologie und Kirche* 4, 343-348.
- ¹⁷ Burkhart Schneider, Papinstvo pod sve većim pritiskom politike državne crkve, u: H. Jedin, *Velika povijest Crkve*, Zagreb KS 1978, 522. B. Schneider u svom radu navodi stajalište povjesničara K. Algermissena koji je upozorio na bitne razlike u odnosu prema vjerskom uvjerenju među različitim ložama, a unutar pojedinih loža i među članovima. U tom smislu već je Leo Taxil (pseudonim za Gabriela Jogand-Pages, 1854-1907) ustvrdio da slobodno zidarstvo nije najveći neprijatelj Crkve, kako se to obično tvrdilo, a takva kriva ocjena silno je štetila samoj Crkvi. Usp. K. Algermissen, *Freimaurer*, LThK 4, 343-348.
- ¹⁸ H. Haberzettl, *Die Stellung der Exjesuiten in Politik und Kulturleben Österreichs zu Ende des 18. Jahrhunderts*. (Dissertationen der Universität Wien 94), Beč 1973, 48.
- ¹⁹ Opširnu literaturu o slobodnim zidarima u Srednjoj Europi donosi H. Reinalter, nav. dj. Još uvijek je klasično djelo s najopširnijom povijesti slobodnog zidarstva u Habsburškoj Monarhiji: *L. Abafi (Aigner)*, *Geschichte der Freimaurerei in Österreich-Ungarn I-V*, Budapest 1890-1899.
- ²⁰ Usp. J. Kolanović, nav. mj. Usp. također M. Švab, Pregled literature o ulozi slobodnih zidara u povijesti hrvatskih zemalja, *Časopis za suvremenu povijest* II, 1978, 69-91.
- ²¹ M. Prelog, *Istorija slobodnog zidarstva*, Zagreb 1929, 130-135.
- ²² Uz te poznate popise u literaturi se navode i imena drugih loža, primjerice u Varaždinu loža pod nazivom *L'Union parfaite*, osnovana 1772., a član joj je bio Nikola pl. Škrlec (1731-1799). Hrvati su bili članovi i bečkih loža. Tako se navodi da je grof Sigismund Gondolu-Gundulić 1742. jedan od utemeljitelja bečke lože »Zu den drei Kanonen«. U tu je ložu navodno 1742. bio primljen i grof Kažimir Drašković. Prvak ilirskoga pokreta grof Janko Drašković bio je član pariške lože »Philantropes réunis«. Usp. M. Jurić, *Zagrebački masoni iz kuće u Vlaškoj* 5, u *Vjesnik, Prilog Danica* od 12. ožujka 1994. O izvorima za povijest slobodnih zidara u Hrvatskoj usp. J. Kolanović, nav. mj. 4, bilj. 13.
- ²³ Hrvatski državni arhiv, Zagrebačka županija, 10. I. 1786. Br. 101. i 18. II. 1786. Br. 490.
- ²⁴ Hrvatski državni arhiv, Zagrebačka županija, 11. VIII. 1795. Ad Nr. 5.
- ²⁵ O utjecaju francuske revolucije u hrvatskim zemljama, usp. Stjepan Antoljak, *Odjeci i posljedice francuske revolucije (1789) u hrvatskim zemljama*. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu* 22 (1989), 224-241.
- ²⁶ Usp. J. Kolanović, nav. dj. 11, bilj. 53.
- ²⁷ Kada su zagrebački tiskar Josip Karlo Kotsche i njegova supruga Julijana sve poduzimali, pa su upućivali i tužbe na Dvor u Beč, kako bi u njihov posjed dospjela Trattnerova tiskara koju je bio kupio M. Vrhovac, oni su među optužbe naveli da se u biskupovoj tiskari tiskaju zabranjene knjige, posebno »Novi reformirani katekizam«. Nije beznačajno, a možda niti slučajno da je na čelu Povjerenstva koje je to trebalo ispitati bio Franjo Lehnau, profesor na Zagrebačkoj akademiji i zamjenik direktora školskoga

Zagrebačkoga distrikta, koji je u to doba i član zagrebačke lože »Prudentia«. Oni su u svome izvješću podnijeli da su se u jednoj škirnji Vrhovčeve tiskare našle pretežno makulature raznih knjiga i kalendara tiskanih u biskupovoj tiskari. Očito ne želeći potpuno zanijekati činjenice, ustvrdili su da je nađena i jedna knjiga tiskana u Beču 1792. na njemačkom jeziku, koja je, prema vanjskim karakteristikama, bila slična »Novom reformiranom katekizmu«, ali se naslov te knjige nije nalazio na popisu zabranjenih knjiga. *Tatjana Puškadija Ribkin*, Još neke pojedinosti o biskupskoj, kasnije Novoselskoj, tiskari u Zagrebu, Kaj 5-6 (1993), 90-91.

²⁸ J. Kolanović, nav. mj. 6-7 i 19-22. U Banskoj Hrvatskoj i Vojnoj krajini vjerojatno su postojale i druge lože, za koje nemamo podataka.

²⁹ W. Markov, nav. mj. 294.

³⁰ Od 83 člana (navedena u popisima) 14 je crkvenih osoba. Ponajprije to je zagrebački biskup M. Vrhovac, ali i tri pravoslavna episkopa (Josip Jovanović Šakabenta, najprije pakrački episkop 1781-1783, zatim bački 1783-1786; Stevan Stratimirović, vršački episkop, a od 1790. karlovački mitropolit te Petar Petrović, karlovački episkop, kasnije u Beču referent u Ilirskoj dvorskoj kancelariji). Od ostalih crkvenih osoba u popisu su Filip Wohlgemuth, ravnatelj Generalnog sjemeništa u Pešti i kasnije rektor Teološkog fakulteta, Stjepan Kolosvary, profesor teologije na Zagrebačkoj akademiji, Maksimilijan Čolić, profesor moralne i pastoralne teologije i 1784. prodekan Teološkog fakulteta, Antun Kuček, profesor teoretske i eksperimentalne fizike, mehanike i gospodarstva na Zagrebačkoj akademiji.

³¹ O Maksimilijanu Vrhovcu usp. M. Hrg i J. Kolanović, *Dnevnik — Diarium — Svezak 1 (1801-1809)*, Zagreb, 1987. s uvodnim tekstovima; J. Šidak, *Hrvatske zemlje u Vrhovčevo doba 1790-1827*, str. IX-LI; D. Pavličević, *Maksimilijan Vrhovac. Život i djelo (1752-1827)*, LII-LXXIX. Ondje je navedena sva relevantna literatura.

N. Škrlec (1729-1799), pristaša prosvjetiteljstva, protivnik germanizacije i centralizma, obnašao je značajne službe u javnom životu i promicao gospodarski razvoj, o čemu je napisao više radova. Bio je savjetnik u Hrvatskom kraljevskom vijeću 1767., kao vrhovni ravnatelj škola u Hrvatskoj osnovao u Zagrebu Kraljevsku akademiju, veliki župan zagrebački 1790-1792. Na sjednici Zagrebačke županije 1790. brani pravo na samostalnu hrvatsku vladu, čim se reintegriraju krajevi koji su pod Turskom i Mlečanima, a na Ugarskom saboru 1792. sastavio elaborat o pravu Hrvatske na donjoslavonske županije i protiv uvođenja mađarskog jezika u hrvatske škole.

Janko Drašković (1770-1856), jedan od glavnih predstavnika narodnog preporoda, promicatelj hrvatskoga jezika i pokretač ideje o *Društvu za knjižestvo* sa svrhom tiskanja djela hrvatske književnosti i njezina promicanja. Svojim djelom *Disertatia* (1832) nastavlja promicati ideju o samostalnoj vladi, narodnom jeziku kao službenom i cjelovitosti hrvatskih zemalja, uključujući Vojnu krajinu, kasnije Bosnu i slovenske zemlje, promicatelj gospodarskog napretka, razvoja industrije i demokratizacije školstva. Sudjeluje u osnivanju *Gospodarskog društva* (1841), *Narodnog kazališta* (1840) i *Matice ilirske* (1842).

Ni o jednome od te trojice hrvatskih velikana nije napisana monografija. Jedino je o Vrhovcu veći rad napisao V. Deželić, *Maksimilijan Vrhovac (1752-1827)*, Zagreb, 1904.

te Tiburtius Géczy, pitomac mađarskog zavoda Pazmaneum u Beču, izradio je 1938. doktorsku disertaciju pod naslovom *Beitrag zur Lebensgeschichte des Agrarer Bischofs Maximilian Verhovacz*, koja je ostala u rukopisu.

³² Iznad riječi *Croatiae* stoji zvjezdica i ispod teksta bilješka koja je očito izazvana navedenom raspravom o pripadnosti Slavonije: *Hic subintelliguntur Regna Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae: quod semel, pro semper dictum esto.*

³³ J. Kolanović, Djelatnost Maksimilijana Vrhovca na povezivanju hrvatskih zemalja (do 1809), *Historijski zbornik XXXVII* (1984), 31-60.

³⁴ Zaključci Hrvatskoga sabora IX, Zagreb, 1974, 327.

³⁵ Nav. mj. 387-388.

³⁶ Nadbiskupski arhiv u Zagrebu, *Acta politica*, kut. XIV, br. 6/1534.

³⁷ J. Kolanović, Djelatnost Maksimilijana Vrhovca na povezivanju hrvatskih zemalja (do 1809), *HZ XXXVII*, 35-36.

³⁸ Usp. J. Kolanović, Djelatnost Maksimilijana Vrhovca na povezivanju hrvatskih zemalja ... 34-39.

³⁹ Hrvatski državni arhiv (HDA), Hrvatski sabor 1836, br. 18. Nacrt pravila društva. *Planum Societatis nationalis culturae Illyricae in gremio Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae* i *Planum societatis amicorum culturae Illyricae*. Godine 1845. naziv Društva je promijenjen u *Društvo za knjižestvo ilirsko*, usp. HDA, Hrvatski sabor 1845, br. 22.

⁴⁰ Usp. J. Kolanović, Djelatnost Maksimilijana Vrhovca na povezivanju hrvatskih zemalja ... 39-41.